

Web Kerikata.hu

Google Hirdetések

„Édes szirupok, gyógyító balzsamok”

— A középkori mozlim orvoslás története —

(Valóság, 2000/6. sz. 58-69. o.)

© 2000 Ambrus Attiláné Dr. Kéri Katalin egyetemi docens

A mozlim orvoslásról általában

Mohamed fellépése és tanításainak terjedése nagyban elősegítette az orvostudomány fejlődését a Közel-Keleten, majd később más, az arabok által elfoglalt területeken is. Ennek egyik legfontosabb oka az volt, hogy maga a Próféta – az isteni kinyilatkoztatás alapján – fontosnak, sorrendiségét tekintve a vallástudomány mögött állónak tartotta e tudományt, erről a Korán több részlete is tanúskodik. Ezenkívül az arab orvoslás fejlődésének nagy lökést adott a meghódított és részben iszlamizált területek tudományos ismereteinek felhasználása. A bizánci-görög, a szír, a perzsa, sőt az indiai és a kínai gyógyászat évezredek tapasztalatai, más népek e tárgyú könyvei gazdagították és teljesítették ki az arab orvoslást. Megszámlálhatatlanul sok művet fordítottak le a bagdadi és más keleti mozlim helyszíneken, főként a VIII-IX. században, majd ezek az arab nyelvű művek – a mozlim orvosok személyes tapasztalataival kiegészítve – kerültek Dél-Itálián és a t-Andalúszon át Európába, s termékenyítették meg a középkori orvosi, tágabb értelemben a természettudományos gondolkodást. Számos ókori orvosi műnek csak az arabról latinra fordított változatát ismerték a középkori Európában, így a mozlim tudósok és fordítók közvetítő szerepe nagy jelentőséget kapott.

A mozlim orvoslás eredményeiről elmondható, hogy lényegük nem csupán más népek régi tapasztalatainak összegyűjtésében állt, mint ahogyan ezt sokszor olvashatjuk az orvostörténeti munkákban. Szövegek összevetésén alapuló elemzéssel kimutatható, hogy 1. a mozlim orvoslás – vitathatatlan kompiláló és szintetizáló mivolta mellett – évszázadokon át képes volt a megújulásra; 2. a preiszlamikus idők nomád arab törzseinek kezdetleges és esetleges orvosi (*kuruzslói*) gyakorlata magas szintű tudománnyá erősödött az iszlamikus időkben; 3. a mozlim orvosok az orvoslás bizonyos ágaiban – például a szemészet és a járványtan területén – eredeti, kimagasló és maradandó megfigyeléseket tettek.

Az éremnek tehát csak az egyik oldala az a – mindmáig egyedülállóan kiemelt – történeti tény, hogy a reneszánsz kori Európa tudósai, megismervén az eredeti görög orvosi szövegeket, felismerték az arabra és latinra fordított ókori kéziratok pontatlanságait és szövegtorzításait. Ők emelték ki az a sajátosságát is, hogy a mozlim orvoslás – mivel az ókori eredményekből, Hippokratész, Galénosz és mások tanításaiból merített – nélküli az eredetiséget. E tanulmány írója azonban szeretné hangsúlyozni a mozlim orvostudománnyal – és általában a természettudományokkal – kapcsolatosan azokat a kevésbé közismert tényeket, hogy számos olyan, az európai kutatók által mind a mai napig nem ismeretes, többnyire arab nyelvű forrás lapul még a világ könyv- és levéltárainak mélyén, amely finomíthatná és pontosíthatná egyoldalú ítéleteinket. Nehezíti azonban a kutatást, hogy nem pusztán a forrásfeltárás és a forráskritika elvégzése ütközik akadályokba, hanem az is, hogy még a felkészült és alapos kutatók is szembe találkoznak olyan lexikográfiai problémákkal, amelyek hátráltatják a kútfők értelmezését. Végül megemlítenéd, hogy sok, régi arab listákon címmel és szerzővel szereplő mű az évszázadok során elveszett vagy megsemmisült.^[1] Orientalista kutatók eddigi információik birtokában is jelzik azt, hogy számos, a XIX-XX. században Európában vagy Amerikában „felfedezett” betegséget, gyógyítási „technikát” és gyógyanyagot a mozlim orvosok már évszázadokkal előbb ismertek és alkalmaztak.

A mozlim tudósok már az egészség és a betegség fogalmának értelmezésében is eltértek görög és római elődeiktől. Az ókori görög orvosok nagyobb része szerint a páciens a felelős saját magáért, a z ő viselkedése okozza a betegséget. A mozlimok ezt vitatták, mivel az embert nem önálló, elhatárolt lényként tekintették, hanem olyan „mikrokozmoszként”, amely része Allahnak és a természetnek. Mindennek és mindenkinek megvan a helye az Isten által teremtett világban, s az univerzum, gondolataik szerint, minden alkotóelemével szakadatlanul formálja tagjait, így a z embereket is. Betegségeik tehát összefüggenek a körülöttük levő világgal.^[2] Ez a koncepcionálisan forradalminak számító gondolkodásmód újszerű és Európa számára is rendkívül termékenyítő volt a középkor során.

A mozlim orvosok enciklopédikus szemlélete, nemegyszer más tudományokban való jártassága tehát szemléletileg, minőségileg újat hozott az orvostudomány történetében. E rendszerszerű gondolkodásba építették bele az antikvitás eredményeit, például a négy fő elemről (*földről, vízről, levegőről és tűzről*) és a négy elemi tulajdonságról (*hidegről, melegegről, szárazról és nedvesről*) szóló görög tanításokat. Ezekkel magyarázták a fémek tulajdonságait éppúgy, mint a meteorológiai jelenségeket, az egészséget és a betegségeket. Az al-qímia, amelyből nem csupán az alkímia, hanem a kémia szó is származtatható, a mozlimok szerint szorosan kapcsolatban állt az orvostudománnyal, hiszen az alkímisták és az orvosok megegyeztek abban, hogy olyan testeket vizsgáltak, amelyek egyik vagy másik elemi minőség felé tolódtak el. Ezzel a gondolattal szorosan összefüggött az az elképzelés, hogy élettelen anyagból fémek állíthatók elő, s élő anyagokból egészség nyerhető (*vagyis a betegség gyógyítható*). Az *adavija* (*anyagok, gyógyszerek*) szót a mozlim orvosok és alkímisták egyaránt használták.^[3]

Az arab orvosok a négy fő elem és elemi tulajdonság mellett fontosnak tartották az évszakok, az éghajlat, a csillagok és egyéb emberekre tett hatásának tanulmányozását is. A helyes étel és gyógyanyagok megválasztásának állandó kutatásával kiemelkedő eredményeket értek el a diétetika terén. Mindemellett – máig ható tanulással – kiemelhető a mozlim orvoslás alappillérei közül az a fontos tény, hogy az arabok az emberi test „visszahatását” is vizsgálták, és széles körben alkalmazták a pszichoterápiát.

A mozlim orvostudomány korszakai

A tudománytörténettel foglalkozó kutatók a mozlim orvostudomány történetében több nagy korszakot különböztetnek meg. Ezek a szakaszok nevekkkel és műcímekkel, valamint intézményalapításokkal jellemezhetők. Az első szakasz főként a preislamikus időszak orvoslási gyakorlatát öleli fel körülbelül 750-ig. Mint minden emberi csoportban, a régi Arábia közösségeiben is szükség volt alapvető orvosi-gyógyászati ismeretekre. A Mohamed fellépése és az iszlám elterjedése előtti idők orvostörténetéről alig-alig állnak rendelkezésre források. Csupán a régi, szájhagyomány útján terjesztett preislamikus költészet tartalmazott néhány adatot a témával kapcsolatosan, például utalásokat olyan gyógyfőzetekre, amelyeket betegeknek készítettek.

A nomadizáló, írásos kultúrával nem rendelkező arab törzsek orvosi ismeretei nem haladták meg az empirizmus szintjét: felismertek bizonyos betegségeket, használtak gyógyító anyagokat, és betartották a higiénés alapszabályokat.^[4] A gyógyítást gyógyító emberek, a „kuruzslók” végezték.

Mohamed fellépése után, az iszlám hódításokkal egyre több mű került az arabok birtokába. Már a mozlim orvostudomány e korai szakaszáról elmondható, hogy ismerték és lefordították Hippokratész, Galénosz, Dioszkoridész és Aiginai Pál műveit.

A mozlim orvoslás második nagy korszaka az Abbaszidák hatalmának kiterjesztésével bontakozott ki a VIII-IX. században. Az akkoriban Keleten igen befolyásos nesztoriánus egyház tagjai fontos civilizáló, azon belül fordítói munkát végeztek a mozlimok által uralt területeken, és ez a tevékenységük a z orvostudomány fejlődéséhez is nagymértékben hozzájárult.^[5] A korszak jelesebb nesztoriánus keresztény orvosai, a perzsiai Gondisapurban szerzett tapasztalatok birtokában levő tudósok a bagdadi kalifa szolgálatában álltak, mint például a IX. század legismertebb fordítói, Yuhanna ibn Maszavajh és Hunajn ibn Ishaq.^[6]

A mozlim orvostudomány harmadik szakaszát aranykornak nevezik a kutatók, mivel a X-XI. század volt e tudományak is a csúcspontja. Egy spanyolországi kutató, Ruiz Llavero szerint ez volt az az időszak, amikor „a tudás jogára a keresztényektől az arabokhoz vándorolt, amikortól kezdve mozlim tudósokkal büszkélkedhettek, főként a perzsák”.^[7] Ebben az időszokban bontakoztak ki az iszlám világban a tudományok nyugati környezetben is: a X. században a cordobai kalifa udvarában Európa történetének egyik legnagyobb kulturális-tudományos centruma jött létre. A korszak olyan orvos-tudósokat adott a világnak, mint ar-Razi, Ibn Szína, Ali Abbasz vagy Abulcásis.

Az 1100-as évek kezdete már a hanyatlás szakaszát jelezte az iszlám orvoslás történetében is. A z orvostudományban nagyarányú volt a zsidók jelenléte, az egyik legkiemelkedőbb képviselőjük Maimónidész volt. Ebben az időszakban megsokasodtak a gyógyászati könyvek, kitűnnek közülük Ibn Bajtár, Avenzoár és Averroész művei.

Neves mozlim orvosok és főbb műveik

1. Keleten. A z iszlám világban a mozlim vallás kialakulásának és elterjedésének időszakában mindenki szabadon gyakorolhatta orvosi hivatását. A IX-X. századtól azonban a képzett orvosok, keleti és nyugati helyszíneken egyaránt, céh típusú szerveződésekbe tömörültek, hogy így szűrjék ki soraikból a kuruzslókat. A kórházakhoz és a kialakuló medreszékhez kapcsolódóan abban az időben vált szervezetté az orvosképzés, és a medikusok számára is lehetségessé és hasznossá vált a tudományos minősítés, az idzsáza megszerzése. A megfelelő képzettségű orvosokat tabibnak nevezték; azokat pedig, akik csak tapasztalataikra hagyatkozva gyógyítottak, megkülönböztetésül muttabibként emlegették. A gyakran lebecsült sebészeket általában nem is illették az orvos névvel.

A keleti mozlim orvosok közül – akik a VII-IX. század nesztoriánus fordítóinak nyomán szereztek tudomást az ókori és kora középkori orvoslás eredményeiről – az első nagy hírnévre szert tevő arab orvos a bászrai születésű al-Kindi (körülbelül 801-866) volt. Kétszáznál is több művet írt a bagdadi tudós akadémia vezetője, köztük csaknem kéttucatnyi orvosi munka volt. Főként a farmakológia foglalkoztatta, és a négy alapminőség matematikai összefüggései. Nem csupán az ő működése kötődött a keleti mozlim világ fővárosához, a X-XI. században fénykorát élő Bagdadhoz. Ott tevékenykedett a khoraszáni perzsa orvos, Abu Bakr ibn Zakarija ar-Rázi (körülbelül 850-930) is, aki csak harmincéves kora után kapott kedvet a z orvostudomány tanulmányozásához, előtte zenéléssel és zeneelmélettel foglalkozott, no meg sok más egyéssel, hiszen ő is polihisztor volt. Szinte nincs az orvoslásnak olyan ága, amelyről ne írt volna. *Al-Havi* című műve (rövidített latin címen *Continens*) hetven könyvből álló, komplex orvosi enciklopédia volt, amelyet nem ő, hanem tanítványai állítottak össze jegyzeteiből. Egységesebb munkája a sokáig tankönyvként is használt *Al-Manszúr könyve*.^[8] A XI. századi Bagdad nagy tudósa volt Ibn Butlán, aki az egyiptomi 'Ali ben Ridvánal vitázott sokat az orvosképzésről. Műveiben az egészség megőrzését hangsúlyozta. Szerinte az egészség megtartásához a z alábbi dolgok szükségesek: „Az egészség biztosításának első feltétele a levegő, mely hat a szívre. A második az ételek és italok fogyasztásának szabályozása. A harmadik a mozgás és a pihenés. A negyedik a test megtartóztatása a túl sok alvástól és a túl sok ébrenléttől. Az ötödik a testnedvek elenyedésének és összehúzódásának szabályozása. A hatodik az érzelmek (öröm, félelem, harag) mérsékelt megélése.”^[9] E hat dolog egyensúlyban tartásával tartható szerinte egyensúlyban az egészség is.

A mozlim orvostudomány története ugyan több fejlődési korszakra osztható, ám abban valamennyi tudománytörténész egyetért, hogy Ibn Szína idejében, a X-XI. században volt e tudomány fénykora, és hogy ő maga volt „az orvoslás fejedelme”. Ibn Szína (latin nevén *Avicenna*) (970-1037) korának kiemelkedő tudósa, valódi polihisztor volt. Több mint száz filozófiai, csillagászati, logikai, jogi, matematikai és egyéb tárgyú művet írt, ám legnagyobb hatású könyve az egymillió szavas terjedelmet is meghaladó orvosi enciklopédia, *Az orvostudomány kánonjának könyve* (*Kitáb al-Kanún fi-ṭ-Tibb*) volt.^[10] E művében a neves tudós főként Hippokratész és Galénosz tanításait foglalta össze, nagy mozlim elődje, ar-Razi orvosi írásából

is sokat merítve.^[11] Az Afsarában (*Buhara mellett*) született tadszik Ibn Szína nagyon gondos nevelésben részesült. Életrajza szerint már tízévesen betéve tudta a Koránt, s ismerte a profán tudományok nagy részét, tizenhat esztendősen pedig orvosként szerzett nagy hírnevet.^[12] Az általa lediktált visszaemlékezések szerint Ibn Szína akkor vált igazán híressé, amikor meggyógyította a Buharában tartózkodó Nouh ibn Manszúr Számánida uralkodót, aki a fiatal fiú előtt hálából megnyitotta palotájának mesés könyvtárát.^[13]

Ibn Szína nagyon sokat tanult, valamennyi tudományban művelte magát, s 1012 táján kezdte összeállítani fentebb említett orvosi művét, amellyel körülbelül három év alatt készült el. Mivel a könyv rövid idő alatt igen népszerűvé vált, és széles körben felhasználták az orvosképzésben és a napi munkában, a szerző megírta rövidített, rímbe szedett változatát is (*Urgúza fi-ŧ-Tibb*). Ez a valamivel több mint ezerháromszáz verssor tartalmazó változat segítette a diákokat az orvoslás alapismereteinek memorizálásában. Bár helyenként a szöveg csak nehézkesen volt érthető, ezért számos kommentárral kellett kiegészíteni, a mű a középkori keresztény Európában is rendkívül népszerű oktatókönyvvé vált.^[14]

Munkájában – a galénoszi tanokat követve – Ibn Szína azt írta le, hogy az ember egészségi állapotát a z elemek, a környezete, a testnedvei és a szervezet élettanilag meghatározott viszonyai befolyásolják, s ha ezek között valamilyen módon megbomlik a harmónia, akkor az betegségekre vezet. Kánonjában olyan életvezetési tanácsokat adott, amelyek a z emberi temperamentum, az éghajlati, környezeti és szezonális viszonyok, az ételek és italok minősége, az alvás és az ébrenlét, a ruházkodás, az illatok, aromák, a hőmérséklet hatásaitól függően, azokat figyelembe véve segítették a korabeli emberek egészségmegőrzését.^[15]

2. Al-Andalúzban. Az al-Andalúz területén élő mozlím orvosokra akkora hatással voltak a keleti orvos tudósok eredményei, hogy a félsziget régi orvosi gyakorlata szinte teljesen feledésbe merült az iszlamizálódás hatására. Bár e területen az orvostudománnyal foglalkozó tanároknak és diákoknak kevesebb lehetőségük volt klinikai megfigyelésekre (*hiányoztak a Keleten meglevő nagy kórházak*), szorgalmukkal és olvasmányaikkal próbálták megszilárdítani tudásukat.^[16]

A félszigeten az iszlám megjelenésének századában még nem voltak kiemelkedő mozlím orvosok. A VIII. századra az volt jellemző, hogy azok a keresztények foglalkoztak orvoslással, akik tudományukat elsősorban a kolostorok falai között gyakorolták. Az első híres al-andalúzi mozlím orvos 'Abd al-Malik b. Habib volt, aki a IX. századi Granadában történészként és jogászként is hírnevet szerzett. *Orvosi kézikönyv* című művéből jól látszik a világ egységébe és Allah mindenhatóságába vetett hite, a „minden mindennel összefügg” gondolata, miként az alábbi, a lázcsillapításról szóló részlet is bizonyítja: „Mondják, hogy egy ember panaszkodott Allah küldöttének, hogy lázas, erre ő ezt mondta neki: mosdj meg háromszor, mielőtt az új hold felkel, és mondd: »Allah nevében, távozz tőlem, ó, gyengeség anyja te!« Ha nem távozik, mosdj meg hétszer!”^[17] A IX. század más al-andalúzi orvosai általában mozarabok voltak. Ebben az időszakban már mind nagyobb számban érkeztek a z Ibériai-félszigetre azok az orvosok, akik Keleten hírnevet szereztek. A X. század, a córdobai kalifátus létrejötte pedig olyan szellemi fellendülést teremtett, hogy a nyugati mozlím tudósok keleti társaik igazi riválisává váltak. III. 'Abd al-Rahman emír és fia, II. al-Hakám a kultúra és a tudományok bőkezű mecénásai voltak al-Andalúzban. A bizánciakkal fenntartott kapcsolatok voltak az összekötő utak az ókori görög orvoslás eredményei felé. 948-ban például VIII. (*Biborbanszületett*) Konstantin császár Córdobába küldte ajándékként Dioszkoridész *Materia medica* című művét. Az írást egy Sztephanosz nevű fordító ültette át arab nyelvre, gyakran azonban nem tudta azonosítani a kötetben szereplő növények nevét, így meghagyta a görög elnevezést, arab betűkkel írva. Végül egy Nikolaosz nevű görög szerzetes készítette el a teljes fordítást az al-andalúzi orvosok arab műveinek felhasználásával.^[18] Azok a germán követek, akik a córdobai uralkodói udvarban e z idő tájt megfordultak, nagy szerepet játszottak a mozlím orvosi eredmények európai elterjesztésében.

A X. század néhány al-andalúzi orvosa könyveket is írt, különösen az uralkodói környezetben élő tudósok. Recepttárak, szülészetről, gyermekgyógyászatról és sebészetéről szóló művek születtek akkoriban. II. al-Hakám udvari orvosa, az-Zahrávi (*latinus nevén Abulcasis*) a legnagyobb arab sebészek közül való volt. Harminc könyvből álló orvosi enciklopédiájában, az *al-Tasziyf* a n elméleti és gyógyszerészeti kérdésekkel is foglalkozott. Az első nagy rész a z égetésekről, a második a betegségekről, a harmadik a traumatológiáról szól. Az általános sebészet mellett a szemészet, fogászat, szülészet, urológia és más szakágak ismeretei is helyet kaptak. A sebészeti részben az-Zahrávi részletesen leírta a koponyalékelést is mint a koponyasérülések egyik gyógyítási lehetőségét.^[19] A könyv sebészeti részeinek illusztrációit hosszú időn át használták az európai orvosképzésben. Egészen egyedülálló az orvosi műszerek képét bemutató ábrásor: fogók, ollók, csipeszek, kések és fűrészek változatai voltak láthatók a z egykori kódexben. Az-Zahrávi valódi természettudós volt – csakúgy, mint számos, a történelemben őutána élt orvostársa –, művében és napi gyakorlatában az egyiptomi, az iraki és más népek eredményeit is felhasználta.

A córdobai kalifátus bukása után, a kiskirályságok korában voltak ugyan híres orvosok, ám a tudományok is hanyatlottak al-Andalúzban. A XII. század fellendülést hozott, két kimagasló arab orvost is e korszakhoz köthetünk: Avenzoart (*Ibn Zuhr*) (1092-1162) és Averroészt (*Ibn Rusdot*) (1126-1198). Az előbbi egy híres sevillai orvos, 'Abd al-Malik ibn Zuhr unokája és Averroész barátja volt. Mindegyikük sokoldalú tudósnak, polihiszturnak számított, értékes műveket hagytak hátra. Avenzoar neveltetésének szabad szellemére rávilágít az a tény, hogy szintén orvos apja állítólag csak amiatt őrizte Ibn Szína *Kánonját*, mert margójára a saját receptjeit jegyezte fel.^[20] A tudós minden erejét a gyakorlati orvoslásnak szentelte, s apjához hasonlóan inkább ar-Razi empiriákra alapozott nézeteivel rokonszenvezett, mint Ibn Szína arisztotelészi alapú tudásával. Könyvei közül a leghíresebb az *al-Tasziyf* volt, amelyben a z szívburokgyulladás és a gégemetszés leírása éppúgy megtalálható, mint a vesekő gyógyításának módjai. Avenzoar a mérgek és az ellenmérgek fajtáival, valamint gyógynövényekkel is foglalkozott. Kiemelendő, hogy könyvében írt a rühatkáról és az áttételes daganatokról is; e témák újdonságnak számítottak a korabeli szakirodalomban.^[21]

Írt még könyvet a fájdalomról, a higiénés normák betartásáról és az egyszerű gyógyszerekről. Nem csupán őseiről tudható, hogy hat nemzedékig visszavezethetően orvoslással foglalkoztak, hanem utódairól is, akik – miként fia, al-Hafid – Sevillában több nemzedéken át praktizáltak, s orvosi írásokat is hagytak hátra.

Avenzoar kortársa, Averroész jogtudományból, filozófiából kapott képzést az orvostudomány mellett, s az „Arisztotelész kommentálója” nével illették. *Al-Kulliját* című, hét könyvből álló orvosi műve is főként Arisztotelész és Ibn Szína könyveire

támaszkodott, de kimutatható Avempace és Ibn Tufail hatása is. Az antropológiai, klinikai és higiénés-terápiás témák alkotják a könyv gerincét. Diego García szerint ez a mű lett a kedvenc olvasmányuk azoknak, akik szerették volna megújítani a galénoszi orvoslást, megszüntetve az arisztotelészi tanítások alávetettségét. Averroész szellemében, arisztotelészi alapokon állva tökéletesíteni az orvostudományt annyit jelentett, hogy az arisztotelészi logikát teljesen és meghatározóan bevezették, s a görög szerző *Libri naturalis* című műve központi helyet kapott az orvoscélepedésben. Mindehhez hozzátartozott az az averroészi gondolat, hogy amelyek pontnál Arisztotelész és Galénosz véleménye eltért, ott az előbbi véleményére kell hagyatkozni.^[22]

A kettős igazság tanítása miatt (*amely szerint a vallási és természettudományos igazság egymástól független, sőt akár ellentétes is lehet*) Averroész kegyvesztett lett, s Marokkóba száműzték.^[23] Az ő tanítványa volt a hírneves zsidó filozófus- orvos, Maimónidész.

A XII. században al-Andalúzban – nagynevű orvos-tudósok és mozlim-zsidó-keresztény tudományos kapcsolatok ellenére – voltak problémák. A sevillai kortárs Ibn Abdún így számolt be ezekről: „A legjobb volna, ha nem engednék egy zsidó vagy keresztény orvosnak se azt, hogy mozlimok gyógyításával foglalkozzék, mivel nincsenek jó érzéssel egyetlen mozlim irányában sem; gyógyítsák csakis a saját vallásukhoz tartozókat, mert hát hogyan lehet életet rábízni azokra, akik nem szimpatizálnak a mozlimokkal?”^[24]

A XIII. századi al-Andalúzban kevés kiemelkedő orvos élt, a malagai Ibn al-Bajtár gyógyszerész életműve azonban feltétlenül említést érdemel. A XIV-XV. század időszaka Granadában a nazarik uralkodásának ideje volt, amikor is Muhammad asz-Szafra és Ibn al-Hatib volt a legkiválóbb orvos. Az előbbinek a sebészeti műve nagyon fontos könyv volt a középkorban. A mű első része a tumorokról szól, a második a sérülések, törések kezeléséről és a fájdalomcsillapításról, a harmadik a gyógyszerekről.

A Lojába (*Granada*) való történész, életrajzíró, geográfus és orvos al-Hatib is számos fontos és értékes könyvet írt, például az *Értekezés a pestisről* címűt az 1348-as – Granadát is sújtó – nagy járvány kapcsán.^[25]

Az orvostudomány ágai

A mozlim orvosok munkásságát és műveit tanulmányozva látszik, hogy az orvostudomány valamennyi ágával foglalkoztak, összegyűjtötték és terjesztették az orvoslás bizonyos területeinek speciális ismereteit. Ugyanakkor ki kell emelnünk azt is, hogy az embert egységes egésznek, a kozmosz részének tekintették, ezért mind az orvosi gyakorlatban, mind a főbb tudományos művekben a szakterületek szoros kapcsolatban álltak egymással.

E nézetekből következően a legfontosabbnak a megelőzést tartották, az egészséges állapot fenntartását. Így az orvosi könyvekben több szó esett a testnedvek állapotáról és a z elemi tulajdonságokról, a z egyes esetek leírásáról, mint a tulajdonképpeni gyógymódokról. A diétetika kiemelt ága volt a gyógyításnak, mert a mozlim orvosok többsége úgy vélte, hogy az a legjobb gyógymód, amely az étkezésen, a diétán, a szervezet egyensúlyának helyreállításán alapul. A terapeutika kapcsán tehát olyan eszményeket hirdettek, amelyek ma ismét újszerűk és érvényesek a gyógyászatban. A mozlimok teljességre törő világszemléletéből következett az is, hogy – mivel minden jelenség között kapcsolatot kerestek – fontos megfigyeléseket tettek a fertőző betegségekről.

Úgy gondolkodtak, hogy a z egészséges állapot megváltozásának, az egyensúly bomlásának millió oka lehet, tehát a gyógyírt is különböző anyagokból és módszerekkel kell létrehozni. A z orvosláshoz szorosan kapcsolódó mozlim gyógyszerészet – a helyes életmód kialakítása mellett – számos növényekből, kőzetekből és ásványokból kapott anyagot alkalmazott a gyógyításban. Közismert tény, hogy Gondisápúrban és más keleti központokban már az arab hódítások előtt neves gyógyszertárak léteztek, ahol szíriai keresztény orvosok dolgoztak, feltehetően bizánci mintára készítve a gyógyító anyagokat. A gondisápúri kórház gyógyszertárának utánpótlásával születtek meg a IX. századtól a bagdadi kalifák által létesített kórházak gyógyszertárai. A gyógyszerészek azonban nehezen vívtak ki maguknak szakmai tekintélyt, mivel megszámlálhatatlanul sok sarlatán, parfümkészítő és drogista rontotta a tudósok, a valódi hozzáértők hitelét. A híres gyógyszerészek nagyon ügyeltek arra, hogy receptjeik ne kerüljenek a bazármegevedek műveletlen zugárusainak kezébe.^[26] A IX. századtól különült el igazán ez a tudományág az orvosláson belül, s al-Mutaszim kalifa volt az, akinek uralkodása alatt a képzettségüket igazoló gyógyszerészek tanúsítványt kaptak tudásukról. Ebben a században jelentek meg a z első, tisztán gyógyszerészeti ismereteket tartalmazó szakkönyvek is. E korszakban azonban a legtöbb orvos maga készítette el pácienseinek gyógyszereit, s az orvosi-gyógyyszerész szakma csak a XII. századtól kezdve vált külön élesen. Olyan híres orvosok, mint al-Birúni, al-Kindi vagy ar-Rázi is sokat foglalkoztak a gyógyszerek elkészítésének és felhasználásának leírásával.

Al-Andalúzban Ibn al-Bajtár gyógyfüves és gyógyszerész volt e tudományág legjelesebb képviselője, aki több mint ezernegyszázféle orvosi szert írt le, és számos keleti és nyugati területen gyűjtötte a gyógyanyagokat.

A recepteket Európában évszázadokon át mozlim leírások alapján állították ki, számos – a z európai nyelvekben napjainkban is használt – arab szó is bizonyítja ezt, például a szirup (*saráb*).^[27] A hispániai mozlim orvosok a gyógyászati anyagok mellett szívesen alkalmazták vízfürdőkúrát is betegeik gyógyítására.

Az iszlám orvoslásnak fontos ága volt a szemészet, a Keleten elterjedt szembetegségek miatt. (*Segítette a fejlődését a mozlimoknak az a hite is, amely szerint az embernek meg kell ismernie a világot ahhoz, hogy Allah nagy művét megtapasztalhassa, ehhez pedig nagy szüksége van a látásra.*) E tudományág kapcsán a z arabok nem is nagyon támaszkodtak az ókori görög és római szerzőkre. Saját maguk fedezték fel az egyes szembetegségeket, s kísérletezték ki a gyógymódokat és műteti eljárásokat. Kimagaslót alkottak a hályogműtétek során, s alkalmazták a kötőhártya-átmetszést, amelyet évszázadok múlva, 1862-ben Furnari „új módszerként” vezetett be. A szem fiziológiájáról, az optikáról is fontos mozlim felfedezéseket jegyeztek le és tanítottak a középkorban. A legnagyobb és legeredetibb mozlim szemész a X-XI. század fordulóján élt egyiptomi Ammar volt, aki *A szemgyógyítás fajtáinak könyve* című munkájában a szem anatómiáját és patológiáját fejtette ki.^[28]

Kiemelkedők voltak a mozlím orvosok eredményei a sebészet területén is, mint azt számos – fentebb már említett – könyv bizonyítja. Az arabok anatómiai és precíz fiziológiás ismeretei főként a görög tudósok tanításain nyugodtak. Bár számos ortodox iszlám nézeteket valló orvos vallásos okokból nem végzett boncolást, akadtak olyan mozlím tudósok is, akik boncoltak tetemeket. Több neves orvos, például Ibn Szína is alantas dolognak tartotta a sebészeti beavatkozást, borbélyok vagy „sarlatánok” feladatának vélte.^[29] E tekintetben csak az-Zahrávi fellépése hozott változást: a sebészet presztízse az ő működésének köszönhetően növekedett.

Kórházak és orvosi iskolák Keleten és Nyugaton

A középkori iszlám világ területén számos kiválóan szervezett és felszerelt kórház működött, elsősorban a nagyvárosokban. Minden nagyobb településen a z ottani uralkodók vagy gazdag mecénások alapítottak kórházakat, kegyes adományokkal támogatva építésüket és működésüket. A mintát, mint már említettük, a gondisápúri kórház adta. Onnan érkezett Bagdadba az a nesztóriánus orvos is, aki Harún ar-Rasíd kezdeményezésére hozott létre kórházat az iszlám világ keleti fővárosában. Abban az időben, amikor Európában ismeretlen volt a kórház (csak a XIII. században létesültek az elsők), az iszlám világban már széles körben elterjedt a gyógyításnak ez a központja, amely oktatási funkciókat is ellátott. Az intézmény középkori^[30] arab elnevezése (*marisztán*) a perzsa bimarisztán szóból eredeztethető, amely annyit tesz: hely a betegeknek.

A mozlím kórházak – amelyekről a nagy földrajzi utazók, Ibn Dzsubair, Ibn Battúta, al-Makrízi és mások is készítettek színes leírásokat – helyenként több ezer beteget láttak el, nemre és származásra való tekintet nélkül, kiválóan megszervezett módon.^[31] Ibn Dzsubair, a nagy andalúzi utazó például beszámolt arról, hogy a bagdadi 'Adúdi Kórházban, amelyet 'Adúd al-Davla emír építtetett, ottjártakor huszonnégy orvos dolgozott. Az igazgató maga is kiváló szakember volt, perzsa és görög nyelven éppoly jól beszélt, mint arabul, s nagy zenebarát hírében állott. A folyóparton épült kórház az utazó leírása szerint számos betegteremből, irodából és gyógyszerházból állt, s volt egy diétás konyhája is.^[32]

A betegeket már a IX-X. századtól kezdve nemük és betegségük szerint is elkülönítették, hasonlóan a mai kórházak osztályaihoz. Minden egyes teremnek (*szemészet, traumatológia, lázas betegek terme stb.*) külön szakorvosa volt. Elkülönített helyiségekbe kerültek a lábadozó vagy álmatlanságban szenvedő betegek, s azt, aki meggyógyult, még pénzadományokkal is segítették, hogy újból beilleszkedjen a „kinti” életbe.^[33] A kórházakon belül működtek a már említett gyógyszerházak, s a kórház mindenkor igazgatójának személyes felelőssége volt, hogy felügyelje az elkészített gyógyszerek minőségét, s gondoskodjon a kifogyott gyógyszerek pótlásáról. Sok kórházhoz olyan botanikus kert is tartozott, ahol a szükséges növények egy részét a kórház alkalmazottai maguk termelték meg.

A kórházak fontos oktatási feladatokat is elláttak, hiszen a leendő orvosok e helyszínen tudtak felkészülni – elméletben és gyakorlatban egyaránt – leendő pályájukra. A kórházba érkező betegek vizsgálatában a „segédorvosok” mellett diákok is részt vettek. A bagdadi orvosképzés rendszeréről tudósító 'Ali ben al-'Abbász leírta, hogyan csoportosultak a legkiválóbb tanárok körül a diákok az ottani tanítási órákon. Bemutatta az előadások menetét, s kifejtette, hogy gyakran nyelvészek is megjelentek, akiknek az volt a feladatuk, hogy javítgassák a más nyelvekről fordított szövegeket, hogy segítsék a szövegértelmezést, s hogy jó kiejtésre ösztönözzenek.^[34] A kórházakban az orvosok vizit után megbeszéléseket tartottak, s operációik során is jelen lehettek a diákok.

A kórházak mellett a medreszékben is folyt az orvosképzés, kórházi gyakorlattal kiegészülve. A XI. századtól állt elő az a helyzet, hogy nem a medresze kapcsolódott a kórházhoz, hanem a felsőfokú iskolák részeként nyíltak gyógyszerházzal és botanikus kerttel ellátott kórházak.^[35] (*Al-Andalúszban a XVI. századig volt mozlím orvosképzés, az utolsó híradás egy mozlímok lakta zaragozai külváros mecsetjében folyó, Ibn Szína művein alapuló oktatásról szól.*)^[36]

Könyvek az orvos viselkedéséről és az orvos-beteg kapcsolatról

A mozlím orvoslás középkori történetének századaiból fontos forrásoknak tekinthetjük azokat a műveket vagy műrészleteket is, amelyek az orvosetikáról, az orvos-beteg kapcsolatról fogalmaztak meg gondolatokat. Ezekkel a írásokkal pillanthatunk be a gyógyítás gyakorlatába, ezeket elemezve érthetjük meg a korabeli orvosok gondolkodásmódját és az orvostudomány az iszlám vallással való összekapcsolódását. E műrészletekből kitérünk egyrészt az, hogy az arab orvosok nagymértékben támaszkodtak a hippokratészi orvosetikai tanításokra, másrészt az, hogy a mozlím orvosok nagy presztízst szereztek a IX-X. századtól kezdődően, nem csupán tudományos, a gyógyításban elért eredményeiknek, hanem a betegekkel szemben tanúsított bánásmódjuknak köszönhetően is.

Több szerző művében megfogalmazódott, hogy az orvos legyen sokoldalúan képzett, tudós ember, a gyógyítás összetett feladatára tekintettel. Többek között az-Zahrávi foglalkozott ezzel a témával már említett harmincreszes orvosi enciklopédiájában. Sokoldalú ismereteket kívánt az orvosoktól, nyelvészeti, poétikai, matematikai, csillagászati, filozófiai és logikai művek tanulmányozása által.^[37] Hasonlóképpen vélekedett az egyiptomi 'Ali ben Ridván is, aki szerint a nyelvten, a Korán-magyarázat, az olvasmányok, a teológia és a lexikográfia elemeire is szüksége volt annak, aki olyan gyakorlati tudományokkal akart foglalkozni, mint például a z orvoslás. Könyvtárának leírásából látszik, hogy csillagászati, filozófiai, matematikai, mezőgazdasági, vallásjogi és szépirodalmi műveket is tartott az orvosi könyvek mellett. Platón, Arisztotelész, Ptolemaiosz, al-Farábi, Hippokratész, Galénosz és ar-Razi művei töltötték meg szekrényeit és könyvesládát.^[38]

A bagdadi orvos, Ibn Butlán ellenben – az előbbi orvosok általános műveltségűségével szemben – az orvostudomány elméletében és gyakorlatában való jártasságot hangsúlyozta. Szerinte lehet valaki bármilyen kiváló más tudományokban, az orvoslásban „kezdőnek” vagy „rajongónak” számít, ha nem kiváló orvos.

A legkitűnőbb orvosok gyakran saját kezűleg írták meg műveiket, így adták tovább őket tanítványaiknak, hogy ne sérüljön a szöveg. Mivel sok fordítás, szövegátírást és kétes minőségű fordítás készült, az a szemlélet alakult ki, hogy jobb memorizálni az ismereteket a tanár szavai alapján. Al-Birúni például ezt tanácsolta a tanulóknak: „A tudományodnak olyannak kell lenni, hogy legyen veled mezítelenségben is, és ne mossa le rólad a fürdőház vize sem.”^[39]

Az orvos-beteg kapcsolatáról is sok szerző írt munkájában. Ar-Rázi például úgy vélte, hogy nagyon fontos az orvos és páciense közti bizalmas viszony, hiszen a gyógyítás során figyelembe kell venni a pszichikai összetevőket is. Szerinte – s e ponton eltért a hippokratészi tanítástól – az orvosnak akkor is vigasztalnia kell betegét, ha egyértelműen látszanak rajta a közelgő halál jelei. A jó orvosnak más szerzők szerint is mindig kell legyen ideje arra, hogy betegeit türelmesen végighallgassa, s jól irányított, hasznos kérdésekkel válaszadásra bírja. Több műben, például az Ibn Maszavajh által megfogalmazott orvosi aforizmagyűjteményben is kiemelték a korabeli tudósok a kíméletes gyógy mód jelentőségét, azt, hogy az orvosi kezelés a beteg gyógyulása érdekében a lehető legjobban hasonlítson a természetben lejátszódó folyamatokhoz.^[40]

Mivel azonban a mozlím orvosok az egészség szempontjából legfontosabb teendőnek a megelőzést tartották, a korabeli szakirodalom jó részét a helyes életmóddal kapcsolatos tanácsok teszik ki.

Mozlím orvosi művek a középkori Európában

A középkori Európa nem mozlím orvosai és más tudósai széles körben használták a mozlím tudósok munkáit. Közülük többen, főként neves zsidó tudósok arab nyelven, eredetiben olvasták e munkákat, sőt, maguk is gyakorta így írták saját műveiket (például Maimónidész). Már a X. századtól kezdve nagy volt a keleti és a z al-andalúzi orvosi gondolkodás és gyakorlat hatása, s a XII. századtól folyamatosan készültek a kontinens nagy fordítóközpontjaiban és kolostoraiban a mozlím orvosi művek latin, héber, spanyol és provanszál nyelvű változatai. A könyvnyomtatás korában több régi művet is kinyomtatottak (főként észak-italiai nyomdáknál). E tény azt mutatja, hogy az antikvitás újjáéledésének korszakában is óriási volt a mozlím orvosi művek szerepe az európai orvosképzésben és gyakorlatban. Minden kritika ellenére még abban az időben is Ibn Szína művei alapozták meg sok európai helyszínen az orvosképzést és az orvosi szakmát.

Ibn Szína *Kánonját* Cremonai Gerhard fordította első ízben latinra a XII. században, s ettől kezdve rengeteg kéziratos példány forgott közköze az európai egyetemeken, 1473-ban pedig Milánóban elkészült az első nyomtatott változat.^[41] A XV-XVI. század fordulóján a Biblia után ez volt Európában a legtöbbször újranyomtatott könyv.^[42] Számos orvosi karon a XVI. század végéig használták a *Kánon*t, de vannak adataink arról is, hogy a Louvaini Egyetemen a XVIII. századig, Indiában pedig századunkig tanítottak belőle.^[43] A könyvben vázolt egészségfelfogás, az életvezetésről és a gyógyításról adott leírások tehát hosszú időn át meghatározták az európai orvosok gondolkodását is.

Az-Zahrávi harminckötetes orvosi enciklopédiája volt a másik olyan mű kontinensünkön, amelyet több nyelvre is lefordítottak a középkorban, s évszázadokon át használták az orvosképzésben és a napi orvosi gyakorlatban. A mű második és harmadik könyvének első fordítása a XIII. században készült el héber nyelven. Hamar lefordították latinra is *Liber medicinae theoricae nec non practicae Alsaharavii* címmel. 1519-ben nyomtatott változata is megjelent. A z enciklopédia leghosszabb része a gyógyszerekről szóló könyv, amelyet a XIII. században fordítottak latinra *Liber servitoris* címmel, s 1471-ben Velencében nyomtatták ki. 1516-ban Valladolidban Alonso Rodríguez de Tudela készítette el a könyv spanyol fordítását.

A híres orvos enciklopédiájának legértékesebb, a sebészetről szóló harmincadik fejezete tette a legnagyobb hatást az európai orvosokra. Cremonai Gerhard ültette át latin nyelvre *Liber Alsaharavi de Chirurgia* címmel, s gyorsan elkészült héber és provanszál nyelvű változata is. A középkori európai sebészek közül főként Ruggerio de Frugardo, Rolando de Parma, Lanfranco, valamint Guido de Chauliac alkalmazta és fejlesztette tovább az-Zahrávi könyvének ismeretanyagát. Chauliac írt kiegészítést ahhoz az 1498-ban Velencében kinyomtatott változathoz is, amely *Cirugia parva* címmel látott napvilágot.^[44]

Avenzoár fő műve, az *al-Taiszír* szintén közismert volt mind a zsidó, mind a keresztény orvosok körében. Héber fordításból készült el a XIII. század második felében a Juan de Capua által átültetett latin fordítás, a könyv nyomtatott változata pedig – az Averroész-féle *Colligettel* egybekötve – 1490-ben Velencében jelent meg.^[45] Az azt követő évszázadban számos kiadás látott még napvilágot, mutatván, hogy a reneszánsz kori európai orvoslás nagymértékben a mozlím orvoslás eredményeiből merítette éltető erejét.

Averroész munkássága és művei talán még orvos barátjának könyveinél is nagyobb hatással voltak a későbbi európai kollégákra. Ibn Szína írásaihoz írt kommentárjai mellett szakmai körökben közismert volt a mérgekről szóló latinra fordított műve (*De venenis*), s már 1255-től létezett nagy orvosi enciklopédiájának héber és több latin fordítása is. Ezt a XV. század végén Bolognában nyomtatásban is kiadták, s még 1537-ben is akadt új fordítója Symphorien Champier személyében.^[46]

Európa orvoslása tehát nagyjából a XVI. századig iszlám befolyás alatt állt. A dél-európai mozlím jelenlétnek köszönhetően a vezető orvosi iskolák Salemóban, Páduában, Bolognában, Montpellier-ben és Párizsban voltak. Könyvtáraikban megtalálhatók voltak a középkor századaiban a mozlím orvosi művekről készült fordítások, s a XII-XVI. század között Ibn Szína, ar-Rázi és más mozlím orvosok teljesen elhomályosították és háttérbe szorították Hippokratész és Galénosz műveit. Bár a reneszánsz korban a görög művek újrafelfedezése és közvetlenül latinra fordítása nyomán megtört az arab művek egyeduralma a z orvoslás területén, Montpellier-ben 1555-ig, Brüsszelben pedig 1909-ig (!) mozlím orvosok művei alapján tanították e tudományt.^[47] A z iszlám világ gyógyszerészeti ismeretei szinte az egész kontinensen a XIX. századig alapul szolgáltak a gyógyításban.

JEGYZETEK

1. Taton, R. (szerk.): La ciencia antigua y medieval. De los orígenes a 1450. Destino, Barcelona, 1971, 474. o.
2. Farag, R. F.: Why Europe responded to the muslims medical achievements in the Middle Ages? Arabica 25, Brill, E. J., Leiden, 1978, 302. o.
3. Taton, R., i. m. 540. o.
4. Eliséeff, V., Naudon, J., Wiet, G., Wolff, P.: Historia de la Humanidad 4. Las grandes civilizaciones medievales II. Planeta, Barcelona, 1977, 190. o.
5. Benedek, I.: Hügieia. Az európai orvostudomány története jelesebb doktorok életrajzával. Gondolat, Budapest, 1990, 76. o.
6. Ruíz, E. L.: La medicina árabe. Historia y cultura del islam español. Curso de Conferencias, 1985. Escuela de Estudios Árabes de Granada,

- Granada, 1986, 48. o.
7. Ruíz, E. L., i. m. 48. o.
 8. Taton, R., i. m. 558. o.
 9. Farag, R. F., i. m. 305. o.
 10. Entralgo, P. L. (szerk.): Historia universal de la medicina III. Edad Media. Salvat, Barcelona, 1972, 94-95. o.
 11. Gillispie Coulston, C. (szerk.): Dictionary of scientific biography. Charles Scribner's Sons, New York, 1981, 498. o.
 12. Munk, S.: Des principaux philosophes arabes et de leur doctrine. Librairie Philosophique J. Vrin, Párizs, 1982, 352-353. o.
 13. Avicenne: Le livre de science. Les Belles Lettres, UNESCO, Párizs, 1986, 12-17. o.
 14. Avicenne: Poeme de la médecine. Les Belles Lettres, Párizs, 1956.
 15. A könyv részletes bemutatását lásd: Kéri, K.: Ibn Szina (*Avicenna*) gondolatai az egészségmegőrzésről. Egészségnevelés, 1997/6., 296-298. o.
 16. Ribera y Tarragó, J.: Disertaciones y opusculos I. Madrid, 1928, 291. o.
 17. Ruíz, E. L., i. m. 54. o.
 18. Samsó, J.: Ciencia musulmana en España. Cuadernos Historia 16, 144, Madrid, 1985, 12. o.
 19. Granjel, L. S.: La medicina española antigua y medieval. Universidad de Salamanca, Salamanca, 1981, 69. o.
 20. Entralgo, P. L. (szerk.), i. m. 96. o.
 21. Granjel, L. S., i. m. 77. o.
 22. Uo. 80. o.
 23. Benedek, I., i. m. 87. o.
 24. Sánchez-Albornoz, C.: La España musulmana. Espasa-Calpe, Madrid, 1978.
 25. Ruíz, E. L., i. m. 59. o.
 26. Uo. 49-50. o.
 27. Farag, R. F., i. m. 304. o.
 28. Uo. 298-300. o.
 29. Taton, R., i. m. 557. o.
 30. A kórház mai arab megnevezése: musztasfa.
 31. Farag, R. F., i. m. 295-296. o.
 32. Entralgo, P. L. (szerk.), i. m. 104. o.
 33. Ruíz, E. L., i. m. 52-53. o.
 34. Entralgo, P. L. (szerk.), i. m. 104. o.
 35. Uo. 103. o.
 36. Vernet, J.: El islam en España. Mapfre, Madrid, 1993, 52. o.
 37. Benedek, I., i. m. 84. o.
 38. Entralgo, P. L. (szerk.), i. m. 73. o.
 39. Uo. 73. o.
 40. Taton, R., i. m. 556. o.
 41. Jacquart, D.-M., F.: La médecine arabe et l'Occident médiéval. Maisonneuve & Larose, Párizs, 1990, 153. o.
 42. Grmek, M. D. (szerk.): Histoire de la pensée médicale en Occident I. Seuil, Párizs, 1995, 148. o.
 43. Soheil Afnan, F.: El pensamiento de Avicenna. Fondo de Cultura Económica, Mexikó, Buenos Aires, 1965, 267. o.
 44. Granjel, L. S., i. m. 69. o.
 45. Uo. 77. o.
 46. Uo.
 47. Farag, R. F., i. m. 301. o.

